

Frälset, kolonisationen och sockenbildningen i Västra Nyland

Finland var under medeltiden på många sätt ett undantag i Europa. I motsats till andra områden i Europa hade adeln inte någon ansenlig maktställning. På andra håll var det sällsynt att bönderna hade vittgående rättigheter på sina jordegendomar. Frälsehemman utgjorde en liten minoritet av alla jordegendomar i Finland. Bara 3 % av hemmanen ägdes av frälsemän. Det andliga frälsets andel var ännu mindre. Kyrkan ägde nämligen endast ca 2,5 % av alla hemman.(Orrman 1984, 69.) Inget under att man traditionellt har betraktat kyrkorna i det medeltida Finland som ett resultat av böndernas kollektiva strävanden, vilket också var i enlighet med stadgandena i landskapslagarna (se t. ex. Pirinen 1955.) I denna bild spelar frälsemän inte någon speciellt viktig roll.

Nya forskningsresultat motiverar dock en närmare studie av utvecklingen i Finland. I Sverige har arkeologer och historiker under de senaste åren poängterat frälsets roll som initiativtagare i tidiga kyrkobyggen. Frågan blev aktuell under 1980-talet när arkeologerna analyserade sockenkyrkor kring Ystad i Skåne (Anglert 1995). Liknande resultat har man också fått från Småland, Västergötland, Östergötland och Uppland. (Hansson 2001, 117–122; Redin 1988; Rahmqvist 1996, 157–158, 199–201, 221–222, 239–240, 244–247, 251–256, 262–268, 298–299. Jfr. Hagerman 1997, 243–278.) Detta motsvarar ju utvecklingen i Mellan- och Väst-Europa där det under tidig- och högmedeltid hade varit vanligt att stormän grundade kyrkorna. På tyska kallas detta fenomen *Eigenkirchenwesen*. (jfr. Brink 1990, 75ff; Nilsson 1998, 98-100.)

Även i Finland har man länge känt till enstaka socknar där lokala frälsemän hade *Ius Patronatus* eller rätt att utnämna kyrkoherden. Detta hade sina rötter i tiden då respektive kyrkor grundades. De enstaka socknar med adlig *Ius Patronatus* har vanligtvis betraktats som undantag. Ett välkänt exempel är Åminne gård och Halikko kyrka. Ett mindre känt exempel är Rimito där ägarna av Poicko och Viljais sätesgårdar i slutet av 1600-talet försökte försvara sin rätt till *Ius Patronatus*. Dessa två gårdar hade ursprungligen utgjort ett omfattande tidigmedeltida gårdslän (jfr. Haggrén 2004). Enligt kyrkoherden Abraham Thuronius hade ägarna av Poicko och Viljais gårdar under forna tider låtit uppmura kyrkan i Rimito ”till valvet” (ÅLA: Masku domsaga vol. 5: Rimito, Lemo och Merimasku vinterting 8.–9.3.1694 s. 56–56v).

Ny forskning i Västra Nyland

Det vore kanske värt att analysera medeltidens kyrkliga förhållanden också i Västra

Esbo kyrka med omgivande byar. Finlands ekonomiska karta II:6 Helsingfors, 1920, Foto: Riksarkivet. Espoon kirkko ympäröivine kyliineen. Kuva: Kansallisarkisto.

Nyland eller det forna Raseborgs län vars tidiga historia under de tre senaste åren har studerats inom projektet "Vårt maritima arv" och "Nylands kust och skärgård under järnålder och medeltid". Det senare projektet undersöker tvärvetenskapligt utnyttjandet och bosättningshistorien i Västra Nyland, från Esbo till landskapets västra gräns, med speciell fokus på perioden 800–1400-talen.

Den svenska forskaren Stefan Brink som har studerat sockenbildning i Norden har poängterat att det vore viktigt att analysera hur mark för kyrka och prästgård har ställts till förfogande (Brink 1990, 361). Med hjälp av äldre kartmaterial skall tidiga ägoförhållanden kring de medeltida kyrkorna i Västra Nyland analyseras. Som vi i fortsättningen kan se avslöjar denna analys intressanta variationer mellan olika sockenkyrkor.

Under medeltiden bestod Västra Nyland eller Raseborgs län av åtta socknar. Sju av dem var kustsocknar tillhörande det svenska kolonisationsområdet. Det enda undantaget var Lojo som under medeltiden dominerades av en finskspråkig befolkning. Enligt en allmän uppfattning har kolonisationsvägen i Nyland kommit från väster och fortsatt mot öster. Forskarna är ense om att Esbo är den yngsta av socknarna i slottslänet. Markus Hiekkänen anser att Karis, Tenala och kanske också Lojo socknar har grundats omkring 1220–1240, Ingå och Kyrkslätt litet senare eller 1240–1260. Enligt Hiekkänen är Pojo avsevärt yngre eller från den andra fjärdedelen av 1300-talet. Esbo och Sjundeå socknar synes ha grundats ännu senare eller kring mitten av 1400-talet. (Hiekkänen 2005.)

Esbo – ett exempel som passar väl ihop med den traditionella bilden

Esbo erbjuder ett exempel som ser ut att bekräfta den allmänna bild som man har av den tidiga kyrkliga utvecklingen i socknarna i Finland. Detta är möjligt tack vare en sällsynt arkivkälla som belyser tidiga kyrkliga förhållanden i socknen. Sockenborna

i Esbo var nästan uteslutande bönder. I hela socknen fanns bara en liten sätesgård, Gräsa, vars ägare hade fått sina frälserättigheter först i mitten av 1400-talet (Ramsay 1924, 54–58). Esbo kyrka ligger mitt i socknen på ett centralt ställe där Morby, Bemböle, Gloms, Karvasbacka, Söderskog och Södrick byar möter varandra. Dessa byar bestod endast av skattejord. År 1492 lovade en 24-manna nämnd att fullborda alla löften som sockenmännen hade givit prästbolen i Esbo. De lovade ge eller röja nödtorftiga åkrar och ängar, ge fiskevatten samt bygga hus på prästgårdsområdet (FMU 4454). Från andra håll i Finland finns enstaka liknande uppgifter från 1400-talet om kyrkobyggen eller prästgårdsdonationer, t.ex. från Ackas 1483 och Jockas 1442 (REA 506; Hiekkänen 2003, 28.)

Enligt dendrokronologiska analyser från den nuvarande stenkyrkan, som är byggt i slutet av 1400-talet, har det i dess omedelbara omgivning funnits en äldre kyrka från mitten av 1300-talet (Hiekkänen 1999; Korhonen 1999; Zetterberg 1999). År 2003 hittades rester av en liten gravgård på Köklax bytomt några kilometer sydväst om sockenkyrkan. Enligt fyndmaterial och C14-dateringar har bytomten varit bebodd sedan slutet av 1200-talet. Gravgården har preliminärt daterats till medeltiden. Troligen hör den till tiden före den ovannämnda kyrkan från mitten av 1300-talet (Haggrén 2005a). Möjligtvis fanns det små kyrkor eller predikohus i socknen under tiden närmast efter kolonisationsskedet och först senare har sockenborna byggt en gemensam kyrka.

I alla fall var Esbo under medeltiden en utpräglad bondesocken och det var bondesamhällets egen kyrka som byggdes mitt i socknen. Som resultat av detta hade prästgården åtskilliga ängar och små skogslotter runt omkring i Esbo socken. Alla de andra prästgårdarna i Raseborgs län hade avsevärt mera koncentrerade jordegendomar vilket troligtvis är följd av deras tidigaste historia som avviker från den i Esbo. (FRA: Nylands och Tavastehus läns länskontor Gar 1 och Gar 3b: Prästgårdarnas skattläggningar 1698.)

Tidiga sätesgårdar och landbogods

Esbo är den yngsta bland socknarna i Västra Nyland eller forna Raseborgs län. När man analyserar de andra socknarna ser den kyrkliga utvecklingen något annorlunda ut. De flesta av dessa socknar ha blivit grundade redan under 1200-talet (Hiekkänen 2005). Äldre forskning har endast förbigående uppmärksammat att i dessa kustsocknar har det funnits tidiga sätesgårdar med egna gårdslän eller landbogods. Liknande gårdslän finns också i andra kusttrakter, som fått sin fasta bebyggelse under tidig medeltid. Ett sådant område är medeltidens Norrfinland dvs norra delen av Egentliga Finland där ett tiotal tidiga sätesgårdar med gårdslän kan rekonstrueras. (Haggrén 2004.)

Tenala

I Tenala rannsakades i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet åtskilliga gånger egendomar på Kyrkbacken. 1723 poängterades att 'Kyrkbacka torp har av ålder lytt under Prästkulla frälsegods och dess första ursprung har varit att det förbenämnda

frälsegodsets possessorer har av begynnelsen byggt sig kyrka och sedan av sterilt mark låtit uppbruka detta torp'. Ägarna av Prästkulla hade under reduktionstiden råkat i ekonomiska svårigheter och 1699 gav fru Sophia Ille torpet till Kungl. Majt. och kronan emot några gravationer eller skulder. (FRA: LMA Tenala 10:2 Karta över Kyrkbacka torp 1723.)

Detta mål avslöjar en gammal förbindelse mellan Prästkulla sätesgård och Kyrkbacka torp. Torpet var ändå inte det enda på Kyrkbacken. Från en karta uppgjord av Samuel Broterus 1709 framgår att vid sidan av Prästkulla, även ägarna av Gennarby gård hade ett torp några tiotals meter söderut från kyrkan (FRA: LMS B48 23/2 Geometrisk karta över Tenala Kyrkbacka 1709). Dessutom hade åtminstone Karsby gård och kanske även Lindö haft sitt torp i kyrkans omedelbara närhet. Karsby torpet var bebott ännu under senare delen av 1500-talet då det hörde till Arvid Tawasts jordegendomar men försvann någon gång under 1600-talet (SRA: Arvid Tawasts samling Vol. 3 Godshandlingar 1570-talet). När man tittar på kartan över Tenala ser man att kyrkan ursprungligen har blivit byggd mitt emellan fem medeltida frälsegårdar. I väster fanns Prästkulla, Karsby och Lindö, i öster Gennarby och i söder Germundby.

Var och en av dessa fem sätesgårdar har grundats senast under den senare delen av 1300-talet. Prästkulla-Heimlax och troligtvis också Gretarby-Golede-Lindö fick frälserättigheter 1351. Finska historiker har sällan hittat stora enhetliga landbogods kring medeltida sätesgårdar. En analys av ägoförhållandena i Tenala avslöjar dock att ett litet landbolän kan rekonstrueras kring alla dessa fem gårdar. I mitten av 1500-talet fanns det två landbohemman i själva Prästkulla och två andra i grannbyn Degergård. Alla dessa landbogårdar försvann senast i början 1600-talet när de förenades med Prästkulla sätesgård. Under Gennarby låg två frälsebyar, Rådsby och Skallböle. Germundby gods hade redan under 1400-talet splittrats i tio landbohemman av vilka två låg i Svedja by. Eriksby och Karsby byar har ursprungligen hört ihop och troligtvis även Lindö-Golede och Gretarby. (Haggrén, opubl. manus.; Nikula 1938, 221ff.)

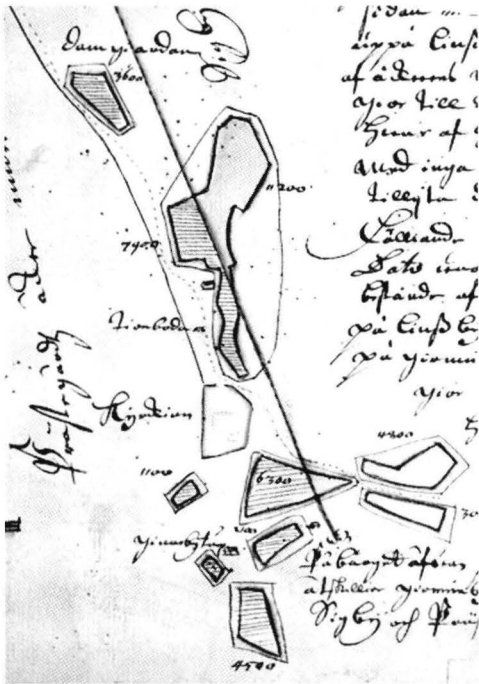
Alla dessa fem sätesgårdar med sina underlydande gods grundades i närheten

Tenala kyrka. Tenholan kirkko. Foto: G. Haggrén 2002.

av en äldre finsk bebyggelse. När Tenala koloniserades av svenskar verkar det ha funnits några "frälsemän" med. Dessa ledande kolonister samarbetade när bygden fick sin blivande sockenkyrka. De första bevarade uppgifterna av kyrkan är från 1329 då kyrkoherdarna Winaldus i Tenala, Olof i Karis och Olof i Uskela bevittnade donationen av Krakanäs kalkberg till Åbo domkyrka (REA 49). De splittrade ägorna på Kyrkbacken som ännu är synliga på dagens grundkarta har sina ursprung i denna tid dvs. 1300-talet eller kanske t.o.m. i en något tidigare tidpunkt.

Vi vet inte om det var frälsemän eller bönder som i slutet av 1400-talet byggde

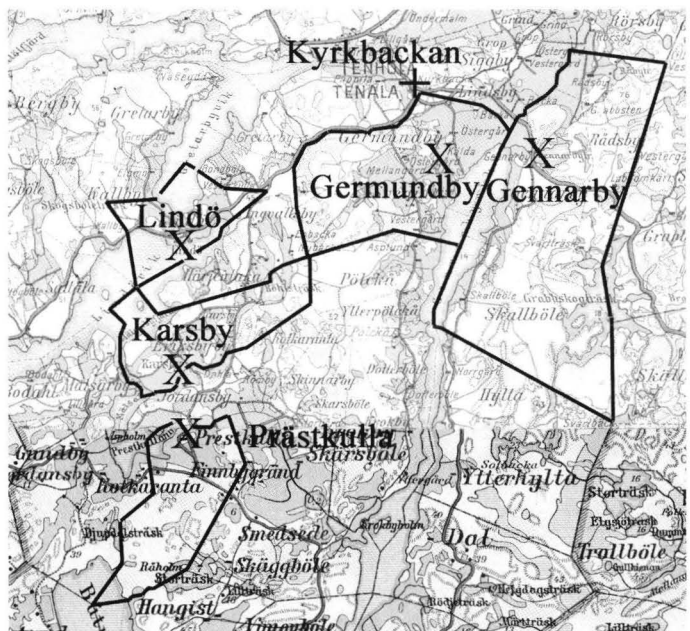
Tenala Kyrkbacka ritad av Samuel Broterus år 1709. I norr synes Prästkulla torp och i söder Gennarby torp.

Tenholan Kirkonmäki Samuel Broteruksen piirtämäni 1709. Pohjoisessa näkyy Prästkullan torppa ja etelässä Gennarbyn torppa.

FRA: MMH Tenala B48 23/2. Foto: G. Haggren 2006.

Tenala kyrka med omgivande sätesgårdar och gårdslän med tidigmedeltida anor (Gennarby, Germundby, Karsby, Lindö och Prästkulla).
Finlands ekonomisk karta I:4 Hango och II:4 Salo, 1920, 1929.
Foto: Riksarkivet.

Tenholan kirkko ympäröivine kartanoineen.
Kuva: Kansallisarkisto.

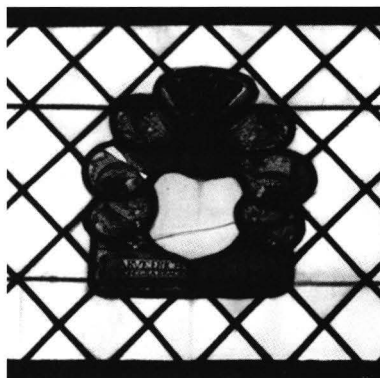
Glasmålningar från Tenala kyrka påminner oss om de omkringliggande säteriernas ägare på 1560–1580-talen. Lasimaalauksia Tenholan kirkosta.

Foton: G. Hagerén 2005.

a (t.h.). Ägarna av Gennarby ståtballaren över Finland Nils Boije till Gennäs (+1568) och hans gemäl Brita Horn (+ca. 1580).

b. Amiral Måns Sunesson Ille till Prästkulla (+1566).

*c. Ståtballaren över Finland Arvid Eriksson Stålarms av Lindö (*ca. 1549 +1620).*

den nuvarande kyrkan. Troligen var det frågan om samarbete mellan alla sockenbor. Frälsets dominans i sockenkyrkan var synlig ännu efter kyrkobygget. Under 1500-talet donerade ägarna av Lindö, Gennarby och Prästkulla glasmålningar föreställande deras vapen till kyrkan. Flera av dessa målningar som manifesterade de adliga ägarnas makt har bevarats till våra dagar. (Lindberg 1979.)

Pojo

Pojo betraktas som en något yngre socken än dess grannar Bjärnä, Tenala och Karis. Pojo verkar ha formats kring år 1350 av delar från de äldre grannsocknarna. Liksom i Tenala finns det omfattande frälseegendomar kring Pojo kyrka. Kyrkan och Prästgården hör till en omfattande samfällighet med minst två tidiga sätesgårdar: Gumnäs och Näsby. Dessutom hör Djäknkulla, Ramskulla och Sonabacka byar, i vilka det finns både frälse- och skattehemman, till samma samfällighet. (FRA: MMH B41A 15/1 Karta över Gumnäs 1705.) Antingen Näsby eller Gumnäs kallades ursprungligen för Pojo gård, som omnämns några gånger i arkivkällor från medeltiden och 1500-talet. Redan 1351 fick Henrik i Pojo ”i Tenala” frälserättigheter. Det är oklart om det då var frågan om Pojo i Pojo eller Pojoby i Bjärnä. Troligen var det redan då Pojo i Pojo, men i alla fall var Pojo i Pojo Olof Nilssons (Djäkn) sätesgård kring mitten av 1400-talet. Från senare uppgifter vet vi att flera av hemmanen i storsamfälligheten kring Pojo kyrka hörde till arvingarna efter Olof Nilsson eller hans maka. (Kerkkonen 1959, 277–279, 284–285; Haggrén, opubl. manus.)

Från Brötorp gård finns inga uppgifter före 1488. Då ägdes sätesgården av änkan efter forna hövitsmannen på Raseborg Philpus Ivarsson. (Anthoni 1970, 366.) Brötorp har möjligtvis ursprungligen hört till samma storsamfällighet som Näsby och Gumnäs, men i det bevarade källmaterialet kan man inte hitta några spår av

ägare gemensamma för Brötorp och dessa andra gårdar.

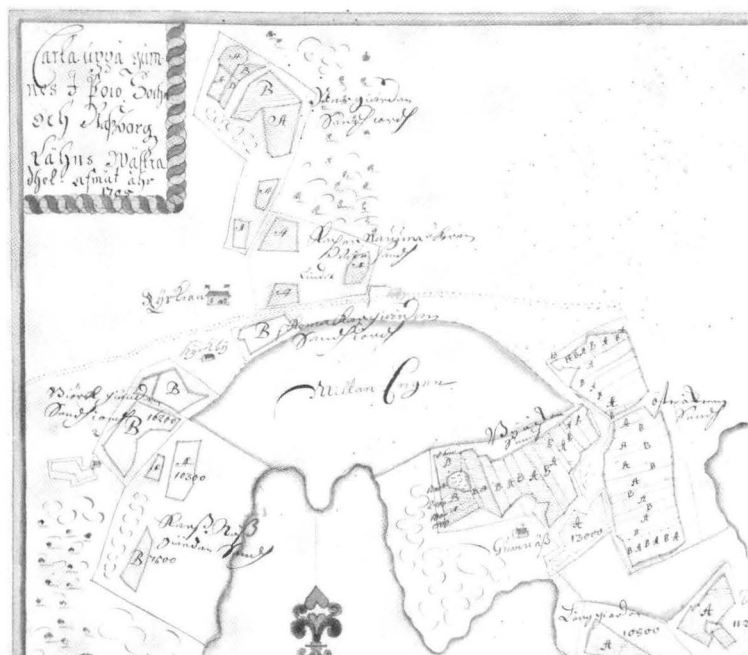
I inlandet, några kilometer norrut från Pojo kyrka, fanns det under senmedeltiden en stor frälsegendom med kärnan i Gennäs gård. Något öster om kyrkan låg dessutom stor Skafvesta bol, ett gårdslän omfattande omkring 15 landbohemman. Skafvesta gård omnämns redan i Mathias Kettilmundssons testamente 1326. Enligt en uppgift hade sätesgården funnits i Åminne. (FMU 329; Haggrén, opubl. manus.)

I 1300-tals källor finns flera uppgifter om sätesgården Borgby, som har funnits någonstans i Bjärnä eller dess närhet. Från en opublicerad uppgift får vi veta att en Lorens Lorensen 1403 fick frälserättigheter till sin gård i Borgby i Pojo (SRA: Broockmans samling; FMU 1175). Mycket pekar på att det under 1300-talet vid sidan av Pojo gård också finns en Borgby sätesgård i närheten av Pojo kyrka. Antingen Pojo eller Borgby gård hade ännu på 1570-talet under sig ett torp på Kyrkbacken i Pojo (SRA: Arvid Tawasts samling Vol. 3 Godshandlingar 1570-talet). Ägoförhållandena kring Pojo kyrka liknar mycket de i Tenala!

Karis

Karis hörde till kärnbygderna i det forna Raseborgs län. Själva borgen låg i södra Karis på ett område som senare blev Snappertuna kapell. Karis kyrka ligger på södra stranden av Kyrksjön, en dryg mil norrut från borgen. Söder om kyrkan och prästgården finns en omfattande samfällighet vars kärna låg i Grabbacka sätesgård. På gårdstomten finns än i dag ruiner av ett stenhus från 1500-talet. Själva namnet Grabbacka känner man till först från år 1526 men mycket tyder på att sätesgården redan då hade en lång historia bakom sig. (jfr. Gardberg 1968, 59ff.)

Enligt en dåligt bevarad kopia har frälsemannen Clam (dvs Claus) med sin hustru Gertrud 1412 donerat jorden till Karis prästgård (FMU 1825; Kerkkonen 1952,

Pojo kyrka och Gumnäs sätesgård i Samuel Broterus karta från 1705. FRA: MMH Pojo B41a 15/1. Foto: Riksarkivet. Pohjan kirkko ja Gumnäsin kartano Samuel Broteruksen kartassa vuodelta 1705. Kuva: Kansallisarkisto.

32–35). En analys av Prästgårdens rår visar att den troligtvis har skiftats ut från Grabbacka storsamfällighet. Forskarna har inte lyckats identifiera denna Claes. (jfr. Kerkkonen 1952, 35.) Namnet är dock en förkortning av Nicolaus och den mäktigaste frälsemannen i Karistrakten i slutet av 1300-talet och i början av 1400-talet var ju Nils eller Nicolaus Djäkn. Han passar väl i bilden som prästgårdens donator – speciellt när vi vet att hustrun till Måns Andersson Grabbe, den första kända ägaren av Grabbacka var en Djäkn-arvinge. (Ramsay 1909-1916, 39, 83–84, 86–87, 149.)

Grabbacka ligger nära Läppträskets östra strand. På västra stranden av sjön fanns Domargårds sätesgård. Från en senare källa vet vi att samma år som prästgården fick sin donation, eller 1412, bekräftade kung Erik av Pommern riddaren Nils Djäkns frälserättigheter till Domargård och hans andra gods. (FMU 1391, 3154; Anthoni 1970, 364.)

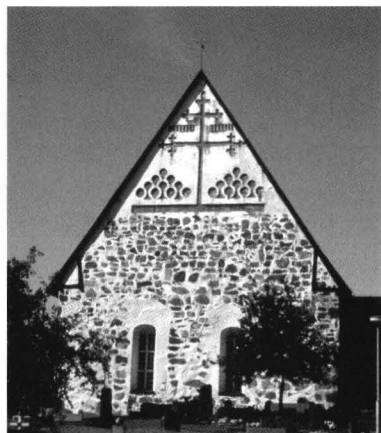
På norra sidan av Karis Kyrkträsk låg under medeltiden Dönsby gård vars första kända ägare var frälsemannen Magnus Dyniusson som var bland nämndemännen vid lagmanstinget 1424 (Anthoni 1970, 364). Liksom i Tenala och Pojo var kyrkan i Karis omringad av flera medeltida sätesgårdar. Det samma gäller också Ingå.

Ingå

Ingå kyrka ligger på östra stranden av Ingå åmynning. På västra stranden mitt emot kyrkan finns Haga och Västerkulla byar. Frälsebyn Västerkulla har tidigare kallats Fredagskulla troligen efter frälsemannen Jeppe Fredag som i mitten av 1400-talet verkade i Västra Nyland. (Brenner 1936, 425–426.) I norr gränsade kyrkan till Bolsta gårds landbolän och i öster fanns Hovgård eller Gördaviks forna sätesgård och dess lilla gårdslän. Kyrkan låg på stället där dessa tre frälse-egendomar korsades.

Sjundeå

I Sjundeå fanns det i mitten av 1500-talet två betydande sätesgårdar, Sjundby och Svidja som båda under samma århundrade fick ett präktigt stenhus. Ännu idag finns det en direkt förbindelse mellan Sjundeå kyrka och Svidja gård. Sjundeå prästgårds

*Ingå kyrka. Inkoon kirkko.
Foto: G. Haggren 1993.*

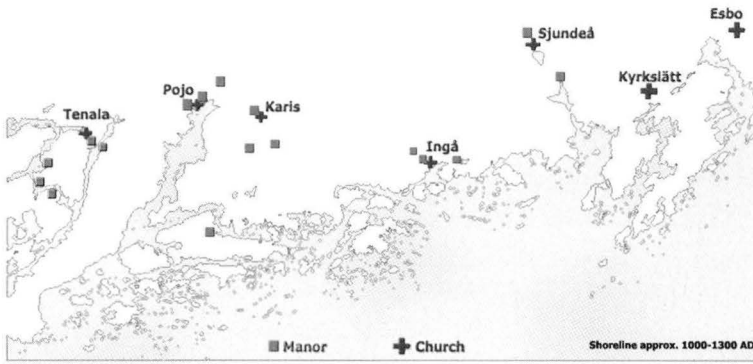
*Kapellplatsen i Sjunby i Sjundeå.
Kappelinpaikka Siuntion Sjunbyssa.
Foto: G. Haggrén 2003.*

ägor har under medeltiden skiftats från Svidja. Prästgården ligger på norra sidan av Kyrkån mitt emot kyrkan som är belägen på södra sidan av ån. Där hade Svidja gård inte några ägor. Detta område har däremot ursprungligen skiftats från släkten Silfverpatrons stamgods Tjusterby. Byn var skattejord på 1540-talet men synes då tillfälligt ha förlorat sina frälserättigheter. (Brenner 1953, 281.)

Två andra sätesgårdar i socken var Sjunby och Hovgård några kilometer söderut från kyrkan. Dessa sätesgårdar eller deras landbogods, kan inte förenas med sockenkyrkan i Sjundeå. I Sjunbys fall betyder detta dock inte att gården var utan kyrkliga förbindelser. Det var snarare tvärtom, emedan man några hundra meter söderut från Sjunby gård på 1930-talet hittade rester av ett kapell och dess kyrkogård. Från kapellet finns inga skriftliga källor kvar även om det finns förhållandevis rikt arkivmaterial rörande gården. (Brenner 1953, 142–144.; MV: KHA: Topografisk arkiv: Sjundeå: Meinander 1936.) I den äldsta kartan över Sjunby gods från år 1689 kan man inte hitta några spår av mänskliga aktiviteter på det förmodade kapellområdet. Detta pekar på att det gamla predikohuset redan tidigare hade blivit ödelagt. (FRA: Lantmäteriverkets arkiv: Sjundeå B45a 10/1–4.) Under utgrävningarna på kapellplatsen tillvaratogs några järnspikar och fönsterglasbitar. De senare är grönt glas med retuscherade kanter och hör närmast till 1500- eller 1600-talet (NM 36119: 1–12). Kapellet synes ha varit i bruk intill början av 1600-talet men har troligtvis medeltida anor.

Kyrkslätt

Utvecklingen i Kyrkslätt är svår att analysera. Under senmedeltid fanns det inga större sätesgårdar i socknen. Där fanns dock frälsejord. Under 1300-talet hade t.o.m. vissa högadliga frälsemän haft ägor i socknen, men flera av dem donerades redan

Tidiga medeltida sätesgårdar och sockenkyrkor i kustsocknarna i Raaseborgs län.

Bild: Henrik Jansson 2005.

Varhaisia keskiaikaisia kartanoita ja pitäjänkirkoja Raaseporin läänin rannikopitäjissä. Kuva: Henrik Jansson 2005.

tidigt till Padis cistercienserkloster. Det här gäller t.ex. delar av Munkkulla och Överby byar i kyrkans närhet. (Se Kerkkonen 1945.) Kanske har det funnits tidiga sätesgårdar i dessa byar men i det nuvarande forskningsläget är det bara frågan om hypotetiska antaganden. Själva kyrkan ligger på Gästerby ägor. Initiativtagarna bland kyrkobyggarna kan ju ha varit lokala bönder, frälsemän eller klosterfolk i Padis. Hur som helst, själva sockennamnet Kyrkslätt pekar på att den första kyrkan har byggts mycket tidigt, troligen redan under 1200-talet.

Lojo

Kustsocknarna utgjorde ett svenskt kolonisationsområde. Däremot hade finnarna majoritet i Lojo. I de flesta kustsocknarna fanns det flera medeltida sätesgårdar med deras respektive gårdslän. I Lojo fanns endast två medeltida sätesgårdar. Den viktigare av dem var Moisio eller Metsäkylä som ligger alldeles bredvid St Lars kyrka i Lojo. När man granskar kyrkans och prästgårdens ägor ser man att både sockenkyrkan och prästgården har blivit skiftade från Moisio. Dessutom ägde prästgården en utjord kallad Grotila inom Moisioägor. (FRA: Nylands och Tavastehus läns länskontor Gar 3b: Skattläggning av Lojo prästgård 1698.) Namnet Grotila indikerar en försvunnen bebyggelse, kanske ett medeltida landbohemman eller en tidig torp (jfr. Kepsu 2004).

I slutet av järnåldern eller under tidigmedeltid utgjorde Lojo det östligaste hörnet

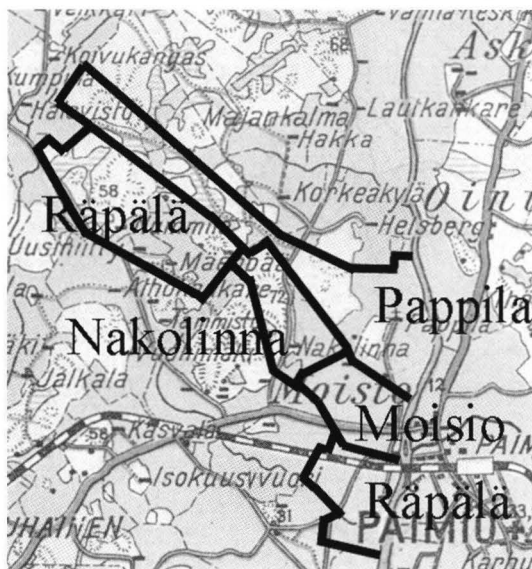
Lojo kyrka. Lohjan kirkko.

Foto: G. Haggren 2005.

Lojo kyrka och prästgård samt Moisio sätesgård ligger tätt intill varandra. Observera Hiisi i väster på andra sidan av sundet. Lojo sockenkarta från tidigt 1700-tal. Lohjan kirkko ja pappila sekä Moisio kartano ovat lähellä toisiaan. Lohjan pitäjän kartta 1700-luvun alusta.

KRA: Finska handritade kartor: portfölj 28 n 1, Lojo härad. Foto: G. Haggrén 2004.

I Pemar grundades Prästgården och den medeltida kyrkan i Räpälä på var sin sida av Moisio gård. Kyrkan och prästgården har tydligen blivit skiftade av stormansgårdens ägor.

Paimiossa pappila ja keskiaikainen Räpälän kirkko perustettiin Moisio kartanon ympärille. Finlands ekonomiska karta II:4 Salo, 1929. Foto: Riksarkivet / Kansallisarkisto.

av Egentliga Finlands finskbygder. Det finns flera exempel på by- eller hemmansnamnet Moisio i Egentliga Finland men aldrig mera än ett i en socken. Från flera av dessa Moisiogårdar synes en kyrka eller prästgård ha blivit skiftat. Den mest kända är Moisio i Nousis med sina stormansgravar men det samma gäller Moisio i Virmo, Moisio i Pemar, Moisio i Euraåminne, Moisio i Säkyli och troligtvis också Moisio i Lundo, Pikis och Uskela. Alla dessa Moisiogårdar synes ha varit säten för lokala storbönder under korstågstiden eller tidigmedeltid. Även i alla andra socknar i Egentliga Finlands finskbygder har kyrkan mycket nära samband med en frälsets sätesgård eller en korstågstida storgård. (Haggrén 2005b.) Mycket pekar på att i de finska järnåldersbygderna i Egentliga Finland, vars östliga marginalområde Lojo var, de tidiga kyrkorna har byggts på enskilda storgårdars ägor.

Sammanfattning

I de flesta kustsocknarna koloniserade huvudsakligen av svenskar (Tenala, Pojo, Karis, Ingå och Sjundeå) synes uppkomsten av sockenkyrkorna vara intimt förknippad med frälsegodsens i respektive socknar. Frälsemän hade placerat sina säten på strategiska

punkter vid vattenleder och på centrala ställen i dessa socknar. Troligtvis har sockenkyrkan blivit grundad i samarbete mellan ägarna till dessa tidiga sätesgårdar. Kring alla dessa sockenkyrkor finns flera tidiga sätesgårdar med sina landbogods och alla dessa kyrkor och prästegårdar synes ha skiftats från frälsets tidiga gårdslän. Dessa frälsemän måste vara upphovsmän bakom kyrkobyggen senast under 1300-talet. Kyrkans plats valdes från ett ställe mitt emellan sätesgårdarna i respektive socknar (Karis, Ingå, Pojo, Sjundeå och Tenala).

I inlandet fanns Lojo socken dominerad av finnar. Finskbygdens sockenkyrka grundades på ägor av ett tidigt storgods, Moisio gård. Även prästgården fick sina jordegendomar från Moisio. På ett liknande sätt har ett antal sockenkyrkor i Egentliga Finlands finskbygder grundats i omedelbar närhet av en tidig storgård kallad Moisio. Dessutom i nästan alla andra tidiga finska socknar i Egentliga Finland kan man rekonstruera en motsvarande förbindelse mellan sockenkyrkan och en enskild tidig stormannagård eller medeltida sätesgård. Stormännen synes ha varit initiativtagare till Finlands kristnande. Kanske hade en lokal storbonde byggt ett predikohus också i Kjulo redan innan biskop Henriks besök på platsen?

Esbo, liksom de flesta av medeltidens kolonisationsområden, erbjuder en välkänd modell för grundandet av kyrkan eller sockenbildningen. Denna modell är i enlighet med kyrkobalkarna i landslagarna samt den traditionella uppfattningen om tidiga kyrkobyggen. Enligt lagen byggdes kyrkan av alla fullsuttna bönder i socken. I t.ex. Hälsingelagens kyrkobalk stadgades: ”Nu vilja kristna män hålla Kristis bud och bygga ny kyrka. Då skola bönderna fara till biskopen och hava sin sockenpräst med sig och bedja om lov att få bygga en kyrka. Biskopen skall pröva deras sak och giva dem lov därtill. Alla fullsuttna bönder skola göra körslor efter bondetal och dagsverken efter antalet vapenföra män.”(Hälsingelagen, Kyrkobalk kap. I § 1–2.) På ett liknande sätt förordnades om byggandet av prästgården. Dessa stadganden följdes i Esbo. Denna modell hör till senmedeltid, under tidigmedeltid spelade däremot stormännen eller frälset en nyckelroll vid grundandet av kyrkor och socknar.

Från Egentliga Finland eller åtminstone från det medeltida Norrfinland kan en utveckling spåras, liknande den i Raseborgs län. Från kusttrakterna i Nordfinland kan man rekonstruera en kedja av tidiga sätesgårdar med sina gårdslän. Dessa gårdar grundades mellan havet och finska järnåldersbygder i inlandet. I inlandet byggdes sockenkyrkorna invid en tidig stormannagård ofta kallad Moisio. I senmedeltida kolonisationsbygder var det däremot en bondegemenskap som med stöd av ärkestiftet i Åbo grundade en sockenkyrka för sig själv.

Källor

Arkivkällor

Museiverket, Helsingfors (MV)
Kulturhistoriska avdelningen
Topografiskt arkiv
Fyndregister
Riksarkivet, Helsingfors (FRA)

Lantmäteriverkets arkiv (LMA)
Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS)
Nylands och Tavastehus läns länsstyrelsens arkiv
Länskontor
Skattläggningar
Riksarkivet, Stockholm (SRA)
Broockmans samling
Arvid Tawasts samling
Åbo Landsarkiv (ÅLA)
Masku domsaga

Tryckta källor

Finlands medeltidsurkunder (FMU) I-VIII. Utg. af Reinh. Hausen. Helsingfors 1910-1935.
Registrum Ecclesiae Aboensis (REA). Utg. af Reinh. Hausen. 1890 (1996).
Svenska Landskapslagar. Södermannalagen och Hälsingelagen. Utg. av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Uppsala 1979.

Litteratur

Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund 1995.
Anthoni, Eric: *Finlands medeltida frälse och 1500-tals adel*. Skrifter utg. av SLSiF 442. Helsingfors 1970.
Brenner, Alf: *Ingå, Fagervik, Degerby. En västnyländsk bygdekrönika*. I. Ekenäs 1936.
Brenner, Alf: *Sjundeå sockens historia* I. Hangö 1953.
Brink, Stefan: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Studier till en svensk ortnamnatlas 14. Uppsala 1990.
Gardberg, John: *Karis socken V. Vasatiden och Karolinska tiden*. Ekenäs 1968.
Hagerman, Maja: *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm 1997.
Haggrén, Georg: ”Kartanoläaniiien ketju keskiaikaisessa ”Pohjois-Suomessa”.” *SKAS* 3/2004, 4-19.
Haggrén, Georg: ”Arkeologiska undersökningar på en medeltida bytomt i Köklax, Esbo.” *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 65. Helsingfors 2005 (a), 83-101.
Haggrén, Georg: ”Moisio – kartano – kirkko. Suurtalot ja kristinuskon juurtuminen varsinaiseen Suomeen.” *SKAS* 1/2005 (b), 12-26.
Haggrén, Georg: *Länsi-Uudenmaan varhaiset kartanoläänit*. (opubl. manus)
Hansson, Martin: *Huvudgårdar och herravällden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Växjö 2001.
Hiekkänen, Markus: ”Espoon keskiaikainen kivikirkko – Esbo medeltida stenkyrka.” *Väläbdyksiä keskiajasta*. Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia 6. Espoo 1999, 68-79.
Hiekkänen, Markus: *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Keuruu 2003.
Hiekkänen, Markus: *Kristinuskon ja kirkkojen varhaisvaiheita Länsi- ja Keski-Uudenmaan rannikolla ja saaristossa*. Vårt Maritima Arv- cd-rom. Helsingfors Universitet 2005.
Kepsu, Saulo: ”Hävinneen asutuksen jäljillä.” *SKAS* 4/2004, 4-16.
Kerkkonen, Gunvor: *Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden*. Studier utg. av SLSiF CCCI. Helsingfors 1945.
Kerkkonen, Gunvor: *Karis socken från forntiden till våra dagar* III. Medeltiden. Ekenäs 1952.

- Kerkkonen, Gunvor: *Medeltiden och 1500-talet. Pojo sockens historia I*. Borgå 1959, 237-331.
- Korhonen, Teppo: ”Havaintoja Espoon kivikirkon ullakon seinissä olevista hirsistä – Några iakttagelser kring stockarna på Esbo stenkyrkas vind.” *Väläbdyksiä keskiajasta*. Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia 6. Espoo 1999, 80-91.
- Lindberg, Börje: *Tenholan kyrka*. Tammisaari 1979.
- Nikula, Oscar: *Tenala och Bromarf socknars historia I-II*. Helsingfors 1938.
- Nilsson, Bertil: *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid*. Verbum Förlag Ab Stockholm 1998.
- Orman, Eljas: ”Maanomistuksen kehitys 1400- ja 1500-luvuilla Suomessa.” *Historiallinen Arkisto* 84. Helsinki 1984, 61-89.
- Pirinen, Kauko: ”Suomen lähetysalueen kirkollinen järjestäminen.” *Novella plantatio*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56. Helsinki 1955, 42-81.
- Rahmqvist, Sigurd: *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands forminnesföreningens tidskrift 53. Halmstad 1996.
- Ramsay, August: *Esbo I. Esbo socken och Esbogård på 1500-talet*. Helsingfors 1924.
- Ramsay, July: *Frälseläcker i Finland intill stora ofreden*. Helsingfors 1909-1916.
- Redin, Lars: *Kyrkor, socknar, sambällsbildning. Medeltid – Läckö slott* 1988. Skövde 1988. s. 43-50.
- Zetterberg, Pentti: ”Espoon vanhan kirkon ikä – hirsien vuosilustot ajoittavat kivikirkon ja tuovat tietoa keskiajasta – Dateringen av Esbo gamla kyrka – trädets årsringar daterar kyrkan och förmedlar kunskap om medeltiden.” *Väläbdyksiä keskiajasta*. Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia 6. Espoo 1999, 92-112.
- Ylikangas, Heikki: ”Lohjalaisten historia Ruotsin vallan vuosisatoina.” *Lohjalaisten historia I*. Helsinki 1973, 51-574.

